

Analyzing the Origins of the Temporal Aspect of the Theory of Impeccability in the Commentaries of Fakr al-Razi and Ibn Sharaf Shah *

Mohammad Hadi Safari¹ and Ahmad Karimi²

¹ Ph.D. student, Quran and Hadith, Quran and Hadith University, Qom, Iran (corresponding author). Email: haadi.safari@chmail.ir

² Associate Professor of Religious Studies and Islamic Theology, Quran and Hadith University, Qom, Iran. Email: ahmad.karimi@gmail.com

Abstract

The temporal aspect of the doctrine of impeccability has been a point of contention between absolutists and opponents. By comparing the views of two commentators, Fakhr al-Razi (606 AH), who considers impeccability to be timeless, and Ibn Sharaf Shah al-Hosseini (810 AH), who considers the scope of impeccability to be unquestionable, this study has tried to examine their point of view about the temporal aspect of impeccability in connection with related Quranic words: “dhanb” [al-Fath: 2], “wezr” [al-Sharh: 2] and “dalāl” [al-Duha: 7]. The findings showed that both commentators do not consider these words to be in conflict with impeccability, and, as a result, it is not possible to conclude from them the temporality of impeccability. However, Fakhr al-Razi emphasized the concept of impeccability’s temporality, which is based on Ash’aari biases and incorruptible news. He tries not to deviate from his theological thought in this regard with different interpretations, and therefore, his methodological and semantic positions in this regard are not in harmony with his theological point of view.

Keywords: Ibn Sharaf Shah al-Hosseini, dhanb, the Prophet’s impeccability before his mission, dalāl, Fakhr al-Razi, wezr

* Received: 2023 Jul 31 | Received in revised from: 2023 Sep 16 | Accepted: 2023 Dec 12 | published online: 2023 Dec 21

■ Safari, M.H., & Karimi, A. (2023). Analyzing the Origins of the Temporal Aspect of the Theory of Impeccability in the Commentaries of Fakr al-Razi and Ibn Sharaf Shah. *Comparative Interpretation Research*, 9 (2), 203-229. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.8792.2176>

Introduction

Clarifying the issue of the temporal aspect of impeccability is effective in redefining the nature of the prophetic mission and answering the doubts surrounding it. The commentators of the Holy Qur'an addressed the topic of the temporal aspect of the doctrine by referring to verse two of al-Fath, seven of al-Duha, and two of al-Sharh. The question of the research is to find the origins of two ranges of interpretation theories between the two semantic methods of interpreting words and the theological foundations of commentators in the issue of the temporal aspect of the theory. The research method is a comparative study of the views of two commentators on the related Quranic words: "dhanb" [Fath: 2], "wezr", [Sharh: 2] and "dalāl" [Duha: 7] as the basis of their point of view on the temporal aspect of impeccability, and with the focus of two organized monographs on the subject, which are very similar in terms of subject titles, and can be viewed from the perspective of two topical interpretations: First, *'Ismat al-Anbiyā'* written by al-Razi (606 AH), who considers impeccability to be temporal. And the other is *al-Risālat al-Sulṭāniyyah al-Aḥmadiyyah fī Ithbāt al-'Ismat al-Nabawiyyah al-Muḥammadiyah*, written by Ibn Sharaf Shah al-Hosseini (810 AH), who considered the extent of impeccability to be absolute and unquestionable.

Fakhr al-Razi's point of view about the temporal aspect of impeccability

From the meanings that Fakhr al-Razi puts forward for the three abovementioned words, he enumerates aspects of sins before the Prophethood only for the word "wezr" which is in contradiction with the absolutist and irreproachability approach. However, in explaining the semantic aspects of other words, he agrees with the commentators who have adopted a censuring approach for the prophets. His documentation to provide such an interpretation is a part of the traditions that can be tampered with and made by false narrators. The genealogy of these traditions considered the era of explanation as the origin of the propagation of these traditions. The lexicographers considered the meaning of sin for the word "wezr" to be figurative, and there is no reason to ignore its true meaning. He, who considers it necessary and essential that the Prophets did not disbelieve and commit adultery before their mission, cites the following of his Ash'ari predecessors in this matter for the non-obligation of impeccability before the mission.

Ibn Sharaf Shah al-Hosseini's view about the temporal aspect of impeccability

The meanings that Ibn Sharaf Shah al-Hosseini puts forward for the three abovementioned words are a mix of implied interpretations in line with literary rules, the context, and the generality of the verses and traditions in the topic of the temporal aspect of the theory of impeccability. As a rhetorician, he has warned against attributing any sin to the Prophet by establishing the dialectical

relationship between the text and the audience and has considered his impeccability to be unquestionable. The scope of inclusiveness in Qur'anic proofs of the impeccability of the prophets leads to the absolutist approach and the idea of the maximal moderation of the prophets. It means that the Prophets are infallible from the beginning of their birth to the end of their life and in all areas of life including matters related to religion and matters related to the world, and they will not suffer any mistakes, errors, or forgetfulness. From this point of view, the idea of the impeccability of the prophets contradicting the Holy Qur'an is fundamentally rejected.

Conclusion

By comparing the interpretive views of Fakhr al-Razi and Ibn Sharaf Shah al-Hosseini, who have two different approaches to the topic of the temporal aspect of the theory of impeccability, the origin of the difference in view cannot be considered the semantic method of Quranic words. Perhaps in most of the semantic aspects of the words that imply the impeccability of the prophets before the coming of the Prophet, the views of the two commentators are very similar to each other. However, the most prominent factor in the conflict between exegetic views on the subject is the influence of exegetic views on theological trends. The general evidence that Fakhr al-Razi cites in the main issue of impeccability has a broader scope than his claim and also includes impeccability before the mission. For this reason, Fakhr al-Razi took the path of interpretation in the semantics of the ambiguous words of the impeccability of the Prophets before the mission and, contrary to the methodological and literary principles accepted by him, such as the rule of the validity of the broad scope of words, he took a position to make his exegetic point of view with the principles of Ash'ari theology such as the deterministic view of infallibility, Aligning and harmonizing impeccability and creation of impeccable actions after being appointed to the mission. .

References

- Holy Qoran.*
 Farahidi, K. (1989). *Al- 'Ayn. Hijrat*. [In Arabic].
 Mustafavi, H. (1990). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur 'an al-Karim*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
 Safari, M. H. (2019). Proofreading and researching "al-Risalat al-sultaniyyah al-Ahmadiyyah fi ithbaat al- 'ismat al-nabawiyyah al-Muhammadiyah" authored by Seyyed Abdullah bin Sharaf Shah al-Hosseini. (M. H. Nadeem, Supervisor). University of Religions and Denominations, Faculty of Shia Studies. (Unpublished Master's thesis). [In Persian].
 Razi, F. (1999). *Al-Tafsir al-kabir*. Dar Ihya al-Torath al-Arabi. [In Arabic].
 Razi, F. (1986). *'Ismat al-Anbiyā'*. Al-Azhariya College. [In Arabic].

- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* (Tafsir al-Tabari). Dar al-Ma' refah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuaat. [In Arabic].
- Zubaydi, M. (1993). *Taj al-'arus, min jawahir al-Qamoos*. Dar al-Fekr. [In Arabic].

خاستگاه‌های زمان‌مندی نظریه عصمت در آرای تفسیری فخر رازی و ابن شرف‌شاه *

محمد‌هادی صفری^۱ و احمد کریمی^۲

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

Haadi.safari@chmail.ir

^۲ دانشیار، گروه کلام، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: Ahmad.karimi@gmail.com

چکیده

ضلع زمان‌مندی آموزه عصمت محل تنازع دیدگاه‌های مطلق‌گرا و مخالفان بوده است که گروه اول، گستره زمانی آن را مطلق دانسته‌اند و در مقابل، گروه دوم، آن را به پس از بعثت محدود کرده‌اند. این پژوهش با بررسی تطبیقی دیدگاه فخر رازی، که عصمت را زمان‌مند دانسته، و ابن شرف‌شاه حسینی، که گستره عصمت را تشکیک‌ناپذیر به شمار آورده، تلاش کرده تا بن‌مایه دیدگاه آنان درباره زمان‌مندی عصمت را در پیوند با واژگان قرآنی مرتبط – یعنی «ذنب» در آیه ۲ فتح، «وزر» در آیه ۲ شرح، و «ضلال» در آیه ۷ ضحی – بررسی کند. یافته‌ها نشان داد که هر دو مفسر این واژگان را در تنافی با عصمت نمی‌دانند و در نتیجه، نمی‌توان از آنها زمان‌مندی عصمت را نتیجه گرفت. با این حال، فخر رازی بر انگاره زمان‌مندی عصمت، که مبتنی بر سوگیری‌های اشعری‌گرایانه و اخبار خدشه‌پذیر است، تأکید و تلاش کرده تا با تأویلات مختلف از اندیشه کلامی خود در این باره عدول نماید. از این رو، مواضع روشی و معناشناختی‌اش در این باره با دیدگاه کلامی وی در انسجام و هماهنگی نیست.

کلیدواژگان: ابن شرف‌شاه حسینی، ذنب، عصمت پیامبر اکرم قبل از بعثت، ضلال، فخر رازی، وزر

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۹ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۸ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰ | انتشار برخط: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

□ صفری، محمد‌هادی؛ و کریمی، احمد. (۱۴۰۲). خاستگاه‌های زمان‌مندی نظریه عصمت در آرای تفسیری فخر رازی و ابن شرف‌شاه،

پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۹ (۲)، ۲۲۹-۲۰۳. <https://doi.org/10.22091/PTT.2023.8792.2176>

مقدمه

مهم‌ترین دلیل نقلی عصمت آیات قرآن کریم است. در آیات متعددی، ابعاد مختلف عصمت پیامبران یاد شده، اما، در تفسیر قلمرو عصمت، میان مفسران تفاوت نظر وجود دارد. برخی از این آیات بر این معنا دلالت دارند که پیامبران در مراحل دریافت، تبلیغ و تبیین وحی مصون از لغزش و خطا هستند (جن: ۲۶-۲۸؛ تحریم: ۳؛ نجم: ۳-۴). دسته دیگری از آیات، در موضوع نبوت خاصه، به شبهه عدم عصمت برخی پیامبران اشاره دارند که خاستگاه انگاره تنافی عصمت پیامبران با قرآن کریم است (طه: ۱۲۱؛ هود: ۴۵-۴۷؛ حج: ۵۲).

در این میان، دسته‌ای از مفسران موضوع زمان‌مندی عصمت پیامبران را بر اساس برخی آیات مطرح کرده‌اند که موضوع این نوشتار است. یکی از دلایل طرح این موضوع اختلاف در ارائه ترجمه صحیح واژگان آیات است. پیامد این اختلاف، در دانش کلام، تطور تاریخی آموزه عصمت و شبهات خاورپژوهان درباره ماهیت بعثت نمایان شده است. دیدگاه‌های مفسران درباره زمان‌مندی عصمت متفاوت است: برخی عصمت پیامبران قبل از بعثت را انکار نموده‌اند (برای نمونه، نک. شعراوی، ۱۹۹۱، م، ج ۳، ص ۱۵۳۵؛ طبری، ۱۴۱۲، ق، ج ۳۰، صص ۱۴۹-۱۵۰)، عده‌ای آن را منحصر در برخی ابعاد و تشکیک‌پذیر دانسته‌اند (برای نمونه، نک. قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۲۶۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ق، ج ۲۸، ص ۶۶) و برخی عصمت را از ابتدای ولادت تا پایان عمر و در همه ابعاد مطلق و تشکیک‌ناپذیر دانسته‌اند (برای نمونه، نک. طوسی، ۱۴۰۹، ق، ج ۹، ص ۳۱۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۶۸).

تمام پیامبران قبل از بعثت از طهارت و خلوص ویژه‌ای برخوردار بودند که قلب آن‌ها به‌عنوان ظرف وحی در میان تمام انسان‌ها برگزیده شد. اگر آنان نیز، به‌سان سایر مردمان، آلوده به گناهان فکری و رفتاری بودند، چه مزیتی در انتخاب آنان برای رسالت بود؟! آیا این انتخاب - در فرض عدم عصمت قبل از بعثت - با علم و عدالت خداوند در تعارض نیست؟! دیدگاه‌های عالمان اسلامی و باورمندان به عصمت درباره پاسخ به این پرسش‌ها به دو دسته تقسیم می‌شود. متکلمان امامیه بر این باورند که پیامبران هم قبل و هم بعد از بعثت از مقام عصمت برخوردارند و بر این نظر اجماع دارند (برای نمونه، نک. مفید، ۱۴۱۳، ق «الف»، ص ۶۲؛ ۱۴۱۳، ق «ب»، ص ۳۷؛ علم

الهدی، ۱۲۵۰ ق، ص ۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۱، صص ۹۰-۹۱). دسته دیگر، که طیف وسیعی از دانشیان اهل سنت را شامل می‌شود، به روا بودن در عدم عصمت قبل از بعثت تمایل یافتند (برای نمونه، نک. فخر رازی، ۱۹۸۶ م «ب»، ص ۱۵۱؛ ایجی، ۱۳۲۵ ق، ج ۸، صص ۲۶۳-۲۶۵). حال، پرسش اصلی این پژوهش آن است که خاستگاه دیدگاه‌های کلامی، با دو دیدگاه تنزیهی و تشکیکی، در موضوع زمان‌مندی عصمت کدام است؟

درباره پژوهش‌های سامان‌یافته در موضوع زمان‌مندی نظریه عصمت، موارد زیر را می‌توان برشمرد. کریمی و رضایی (۱۳۹۷) در مقاله «اثبات عصمت قبل از بعثت نبی اکرم (ص) در قرآن کریم با تطبیق دیدگاه شیعه» تبیین دلایل قرآنی، اطلاق گستره عصمت و دیدگاه تنزیهی مفسران شیعه درباره آموزه عصمت را مورد توجه قرار داده‌اند. رفتاری (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی تطبیقی عصمت انبیا قبل از بعثت از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی و فخر رازی» در مجموعه کتب تفسیری این دو مفسر - که دو دیدگاه تنزیه حداکثری و متوسط نسبت به آموزه عصمت دارند - به تفسیر آیات مربوط به عصمت حداکثری پرداخته‌اند و عدم زمان‌مندی عصمت را از دلایلی، همچون اطلاق امر به اطاعت از پیامبران در آیه ۶۴ سوره نساء، نتیجه گرفته‌اند. اما در این آثار به واژگان آیاتی که موهم عدم عصمت پیامبران قبل از بعثت است اشاره نشده، کاری که این پژوهش عهده‌دار بررسی آن از منظر دو مفسر است.

شبهه عدم عصمت پیامبر اکرم (ص) قبل از بعثت، در دیدگاه‌های مفسران قرآن کریم، درباره آیات ۲ فتح، ۷ ضحی و ۲ شرح مطرح شده است. غیر از تفاسیر، در تک‌نگاری‌هایی که به موضوع عصمت پیامبران در قرآن کریم پرداخته‌اند - همچون تنزیه الأنبياء نوشته سید مرتضی علم الهدی، عصمة الأنبياء الفرقان بین الحق و الباطل از ابن تیمیه حرانی، عصمة الأنبياء فی القرآن الکریم اثر آیت‌الله سبحانی - می‌توان موضوع زمان‌مندی عصمت پیامبر اکرم (ص) در تفسیر سه آیه مذکور را مشاهده نمود.

آنچه باعث تقویت این شبهه نزد مفسران شده معانی سه واژه «ذنب»، «وزر»، و «ضلال» در آیات ۲ فتح، ۷ ضحی، و ۲ شرح است که موهم عدم عصمت پیامبر قبل از بعثت است. با بررسی معناشناختی این واژگان نزد مفسرانی که قائل به دیدگاه‌های معارض در موضوع عصمت هستند، می‌توان با روش تطبیقی به منشأ این اختلاف دیدگاه در موضوع زمان‌مندی عصمت دست یافت.

محدوده این تحقیق بررسی تطبیقی آیات یادشده با موضوع عصمت پیامبران در دو کتاب تفسیر موضوعی ذیل است که از حیث عناوین فصل‌ها، فهرست مطالب و نمایه آیات مورد استناد، مشابهت و سنخیت بسیاری با یکدیگر دارند. یکی از آنها عصمة الأنبياء نوشته فخر رازی (د ۶۰۶ ق) است که پس از مقدمه، در فصل نخست، به ذکر ۱۵ دلیل قرآنی وجوب عصمت، و در فصل دوم، به تفسیر آیات متشابه در موضوع نبوت خاصه پرداخته است. دیگری الرسالة السلطانية الأحمدية فی اثبات العصمة النبوية المحمدية از جلال‌الدین سید عبدالله بن شرف‌شاه علوی حسینی شیرازی (د ۸۱۰ ق)، مفسر شیعی، است (تهرانی، ۱۴۳۰ ق، ج ۶، ص ۷۹). وی، که با نگارش این کتاب به پرسش‌های سلطان احمد جلالتی (د ۸۱۳ ق)، آخرین پادشاه ایلخانیان، پاسخ داده، در مقدمه به معرفت نبی و مقام نبوت، در فصل اول به معنا و مفهوم عصمت و ثبوت آن برای پیامبران با ذکر ۱۲ دلیل قرآنی، و در فصل دوم به تفسیر آیات متشابه در موضوع نبوت خاصه پرداخته است.

تفسیر «ذنب» از دیدگاه فخر رازی و ابن‌شرف‌شاه

طرح دیدگاه‌ها

هفتمین شبهه‌ای که فخر رازی در فصل عصمت پیامبر اکرم (ص) مطرح می‌کند معنای «ذنب» در آیه ۲ سوره فتح – «لِيَعْلَمَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ» – است. او این آیه را درباره قبل از نبوت حضرت دانسته و پنج وجه در معنای واژگان آیه ذکر می‌کند:

- ۱) منظور از ذنب در این آیه گناهان امت است؛
- ۲) ترک اولی است که گاهی به آن ذنب گویند؛
- ۳) چون ذنب مصدر است، جایز است به فاعل و مفعول اضافه شود: «فكان المراد ليغفر لأجلك و ببركتك ما تقدم من ذنبهم في حقك و ما تأخر» (ترجمه: مراد آن است که به خاطر تو و به برکت تو گناهان پیشین و پسینشان را در حق تو بیامرزد؛ ترجمه نویسندگان این مقاله)؛
- ۴) مراد از این آیه علو درجه پیامبر اکرم (ص) است و اگر گناهی باشد، آمرزیده خواهد شد؛
- ۵) بر فرض اینکه پیامبر اکرم (ص) اقدام به گناه نماید، از آن گناه توبه خواهد کرد

و اجماع بر این است که «التائب من الذنب کمن لا ذنب له» (توبه‌کننده از گناه گویی گناهی ندارد)، اما اصرار بر گناه از آن حضرت منتفی خواهد بود (فخر رازی، ۱۹۸۶ م «ب»، صص ۱۵۱-۱۵۲).

ابن شرف‌شاه حسینی در ششمین مطلب ذکرشده در فصل عصمت پیامبر اکرم (ص) به شبهه گناهان آمرزیده پیامبر قبل و بعد از بعثت بر اساس این آیه اشاره کرده و آن را به سه وجه پاسخ داده است:

(۱) مراد از گناهی که به پیامبر اضافه شده گناه اِمت ایشان است که این وجه استعمال شایع است. این اضافه به دلیل نشان دادن شدت اتصال آن حضرت به امت نیکوست که امت به مثابه نفس حضرت تلقی شده است؛

(۲) گناهان دشمنان در حق تو و اِمت تو. بر این اساس، معنای «مغفرت» ازاله، فتح و نسخ احکام دشمنان پیامبر بوده و گناهانشان درباره پیامبر اکرم (ص) برای ممانعت از ورود ایشان به مکه است. این معنای مغفرت هماهنگ با آیه پیشین است و در غیر این صورت، اگر به معنای مغفرت از گناه باشد، ارتباط مفهومی با فتح ندارد و در عرض آن نیست؛ بنابراین، مراد از این عبارت «ما تقدم زمانه من فعلهم القبیح بك و لقومك و ما تأخر» است.

(۳) مراد از مغفرت لازمه آن است، یعنی رضایت خداوند و ورود به بهشت (صفری، ۱۳۹۹، صص ۱۰۴-۱۰۵).

بررسی و ارزیابی دیدگاه‌ها

ماده «ذن ب» در قرآن کریم ۳۷ بار به صورت مفرد و جمع به کار رفته است. فراهیدی (۱۴۰۹ ق) یکی از معانی ماده «ذن ب» را تبعیت از اثر چیزی دانسته و «المُسْتَذِن» را کسی می‌داند که از گناه تبعیت، و اثر آن را دنبال کند (ج ۸، ص ۱۹۰). شبیبانی (۱۹۷۵ م) معنای «المُذَانِب» را دُم شتر می‌داند که در آخرش قرار دارد و از آن تبعیت می‌کند (ص ۲۸۳)؛ لذا یکی از معانی «ذن ب» تبعیت همراه با تأخر یا دنباله‌روی است. به همین معنا در حدیث آمده است که: «كُنْ ذَنْبًا وَلَا تَكُنْ

رَأْسًا» (از پیشگامی امور بر حذر باش و با تأخر تابع باش؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۶۱). ازهری (۱۴۲۱ ق) غیر از معانی ذکر شده معتقد است که این ماده در کلام عرب به معانی و استعمالات گوناگون رایج است، ازجمله در آیه ۵۹ سورة ذاریات - «فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِثْلَ ذُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ» - به معنای «حَظَّ» و «نَصِيب» آمده است (ج ۱۴، ص ۳۱۵). این معنا نیز با ماده اصلی آن، یعنی تبعیت، ارتباط دارد و پیامد رفتار پیشینیان به آن‌ها نیز خواهد رسید. این ماده به معانی مختلفی همچون «گناه»، «جرم»، «خطا»، و «تبعیت» در قرآن استعمال شده است. این ماده، در برخی موارد، ازجمله آیه ۲ سورة فتح به معنای لغوی ماده آن، یعنی «تبعیت» به کار رفته است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۳، صص ۳۳۴-۳۳۶). با جمع‌بندی اقوال مفسران فریقین، معانی «ذنب» در آیه ۲ سورة فتح را به شش دسته می‌توان تقسیم نمود:

(۱) گناهان صغیره (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۲۶۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۸، ص ۶۶)؛

(۲) گناه مؤمنان یا امت (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۶۸)؛

(۳) ترک اولی، حسنات الأبرار سیئات المقربین (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۳، ص ۲۴۵)؛

(۴) گناهان کفار (علم الهدی، ۱۲۵۰ ق، ص ۱۱۷؛ طوسی، ۱۴۰۹ ق، ج ۹، ص ۳۱۴)؛

(۵) رفع نگرانی پیامبر (قرشی، ۱۳۷۵، ج ۱۰، ص ۲۲۷)؛

(۶) گناه پیامبر در نگره کفار (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۸، ص ۲۵۴؛ مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۷، ص ۸۴).

با بررسی دیدگاه‌های تفسیری، احتیاط مفسران، در ارائه معنایی که با آموزه مسلم قرآنی عصمت پیامبر اکرم (ص) منافات نداشته باشد، مشهود است. ابن شرف‌شاه معنای ذنب را گناه دانسته، اما با ارائه نوعی تأویل دلالتی سازگار با قواعد ادبی، سیاق و عرف آیات، در مقام خطاب‌شناسی از انتساب گناه به پیامبر حذر کرده است. اما مفسرانی همچون فخر رازی و پیروان اشعری مسلک او تفسیری از آیه به دست داده‌اند که با عصمت مطلق پیامبر اکرم (ص) - از ابتدای ولادت تا پایان عمر و در تمام عرصه‌ها - در تنافی است. تفسیر آنان از این آیه ابهامات و

پرسش‌هایی را پیش روی قرآن‌پژوهان می‌گشاید. ازجمله آنکه اگر واژگان این آیه دلالت بر گناه‌انگاری اعمال پیامبر اکرم (ص) قبل از بعثت دارد، چرا این گناه به نحو مطلق نیست و شامل گناهان کبیره نمی‌شود؟ آیا «ذنب ما تأخر»، که گناهان پس از بعثت را شامل می‌شود، با مبانی کلام اشعری و اصالت آموزه عصمت در تعارض نیست؟ با توجه به این نکته که در ظاهر آیه و آیات مشابه، قیود و تمایزات بین گناهان صغیره و کبیره ذکر نشده است، منشأ تمیز بین گناه صغیره و کبیره در تفسیر این آیه کجاست؟ آیا غیر از آن است که این تفسیر ریشه در دیدگاه کلامی و سوگیری‌های اشعری گرایانه این مفسران دارد؟

تفسیر «وزر» از دیدگاه فخر رازی و ابن شرف‌شاه

طرح دیدگاه‌ها

ششمین شبهه‌ای که فخر رازی در موضوع عصمت پیامبر اکرم (ص) مطرح می‌کند معنای «وزر» در آیه ۲ سوره شرح – «وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ» – است که بر گناه دلالت دارد. بر اساس آیات ۱ الی ۳ سوره شرح، برخی این شبهه را مطرح کرده‌اند که «وزر» به معنای گناه است و دلالت بر صدور گناه از پیامبر قبل از بعثت دارد. فخر رازی به سه وجه معنایی این واژه اشاره می‌کند:

- (۱) بر گناهان قبل از بعثت حمل نمودند.
- (۲) بر گناهان صغیره و ترک اولی حمل نمودند.
- (۳) اصل معنای ماده لغوی «وزر» «ثقل» است که بر اساس آن، مراد از «وزر» سنگینی اندوه حضرت و اصحاب ایشان در برابر اصرار مشرکان بر گناه است. با گسترش فراگیری اسلام، این اصرارها تمام شد و در نتیجه، سنگینی اندوه از پیامبر اکرم (ص) نیز برداشته شد (فخر رازی، ۱۹۸۶ م «ب»، صص ۱۵۰-۱۵۱).

ابن شرف‌شاه حسینی معنای «وزر» را، با توجه به قاعده «اعتبار گستردگی الفاظ»، مطلق سنگینی دانسته و می‌نویسد: «الوزر الثقل في اللغة و منه اشتق اسم الوزير ليحمله ائثال الملك. و انما سميت الذنوب أوزاراً لما يستحقّ علیها من العقاب العظيم و الانقراض الاثقال». این سنگینی می‌تواند ناشی از سنگینی اندوه، به دلیل مستضعف و مقهور بودن اصحابشان و غلبه شرک در میان قوم ایشان، باشد. در چنین شرایطی که این افکار پیامبر را خسته و ایشان را به تلاش وامی‌داشت،

خداوند این نعمت‌ها را یادآوری می‌کند تا پیامبرش شکرگزاری این نعمت‌ها را به جا آورد. آیه بعدی – «وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ» (شرح: ۴) – این تأویل را تقویت می‌کند. بنابراین، وجود گناه در پیامبر اکرم (ص) سالبه به انتفاء موضوع خواهد بود (صفری، ۱۳۹۹، صص ۸۸-۸۹).

بررسی و ارزیابی دیدگاه‌ها

ماده «وزر» و مشتقات آن ۲۶ بار در قرآن کریم آمده است. برخی اصل این ماده را از «وَزَرَ» به معنای ملجأ و پناه می‌دانند. به گمان برخی، استعمال «وزیر» بدان جهت است که وی بار و سنگینی صاحب یا سلطان‌ش را به دوش می‌کشد (ازهری، ۱۴۲۱ ق، ج ۱۳، ص ۱۶۷؛ ابن‌درید، ۱۹۸۸ م، ج ۲، ص ۷۱۲) و برخی استعمال «وزیر» را بدان جهت می‌دانند که سلطان، برای اداره امور مملکت، به او پناه می‌برد (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۸۴). البته، معنای نخست، یعنی «ثقل»، صحیح‌تر و رایج‌تر است (عسکری، ۱۴۰۰ ق، ص ۲۲۸). در مواردی که استعمال این ماده به معنای «گناه» است، ثقلت معنوی یا اثر وضعی گناه اراده شده است (زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۷، ص ۵۸۹). ریشه اصلی این ماده مترادف با «ثقل» است که به معنای سنگینی مادی و معنوی به کار می‌رود (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۳، صص ۹۳-۹۵).

برخی از مفسران تابعین، همچون قتاده و مجاهد، «وزر» در آیه ۲ سوره شرح را «گناه» معنا کرده‌اند و آیه ۲ سوره فتح را تأییدی بر این معنا دانسته‌اند. برخی، همچون ضحاک، نیز به نسبت دادن «شرک» به پیامبر اکرم (ص) بر اساس این آیه گرایش یافته‌اند (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۳۰، ص ۱۵۰). اما حقیقت آن است که این معنا، نه تنها با سیاق ظاهر آیات قبل و بعد – شرح صدر پیامبر اکرم (ص) در امور مربوط به رسالت – تناسبی ندارد، بلکه با وقایع تاریخی متناسب با شأن نزول سوره – چه این سوره را مکی بدانیم چه مدنی – در تعارض است. نویسنده *المبیزان* وجوهی که برای معنای «وزر» در این آیه توسط مفسران مطرح شده را ذکر می‌کند:

- سنگینی دریافت وحی در ابتدای بعثت؛ رنج از ظلم و تعدی دشمنان؛
- اندوه از مرگ حضرت ابوطالب (ع) و حضرت خدیجه (ع)؛
- اسباب پیشرفت دعوت و رسالت (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۲۰، ص ۳۱۵)؛

- تأویل به ولایت امام علی (ع) و سنگینی جنگ با کفار (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، صص ۶۸۸-۶۹۰؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۲۸)؛
- تحیر و تردید در انجام صحیح رسالت (طنطاوی، ۱۹۹۷ م، ج ۱۵، ص ۴۳۸)؛
- گناه امت (علم الهدی، ۱۲۵۰ ق، ص ۱۱۶)؛
- گناه جاهلیت (فراء، ۱۹۸۰ م، ج ۳، ص ۲۷۵)؛
- تکیه بر دیگران (تستری، ۱۴۲۳ ق، ص ۱۹۸).

بر اساس نقلی بر ساخته از روایانی کذاب و وضاع، همچون ابوهریره و ابی بن کعب، در اولین رخدادی که پس از بعثت پیامبر اکرم (ص) در بیابانی واقع شد، قلب مبارک آن حضرت توسط افرادی ناشناس شکافته شد و رذائلی چون غل و حسد، بدون هیچ خون‌ریزی و دردی، از قلب پیامبر خارج شد و رأفت و رحمت جایگزین آن شد (سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۳۶۳). علاوه بر سند، متن حدیث هم در سایر نقل‌ها با عباراتی متفاوت گزارش شده - مثل گزارشی که این واقعه را قبل از بلوغ و در سن ده سالگی پیامبر می‌داند (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۵، ص ۳۸۷) - به گونه‌ای که هم بر دلالت وقوع این رخداد پس از بعثت خدشه وارد کرده و هم موجب اضطراب حدیث شده که از اعتبار متن می‌کاهد. خاستگاه دیگر به دوره افسانه‌سرایی تابعین یا دوره قصاصان برمی‌گردد (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۳۰، ص ۱۵۰؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۰، ص ۳۴۴۵) که عاری از هر استدلالی، «وزر» را به گناه معنا نموده‌اند، دوره‌ای که اسرائیلیات و تفاسیر بی‌پایه و اساس قرآن کریم بیش از پیش رواج یافت. این گزارش‌ها مورد استناد مستشرقان واقع شده است، و اتهاماتی همچون بیماری صرع را به پیامبر نسبت داده‌اند و در نتیجه، ماهیت بعثت را تحول درونی و شخصی پیامبر اکرم (ص) دانسته‌اند (نیکلسون، ۱۳۶۹، ص ۱۶۸). بر اساس این گزارش‌ها، پیروان روش نص‌گرایی اهل سنت، از جمله اشاعره و اهل حدیث، به روا بودن عدم عصمت در تفسیر آیه روی آورده‌اند. از آنجاکه ماده «وزر» ظهور و ارتکاز در گناه ندارد و مطلق ثقلت و سنگینی از آن برداشت می‌شود، برای علاج آن به آیه ۲ سوره فتح نیز استناد نموده‌اند. بنابراین - با توجه به تزلزل پایگاه راویان، اضطراب متن احادیث، و استبعاد عقلی - نمی‌توان به این دسته از روایات تفسیری توجه کرد. از حیث دانش لغت نیز معنای گناه برای واژه «وزر» مجازی است و دلیلی برای صرف نظر از معنای حقیقی آن وجود ندارد.

تفسیر "ضالالت" از دیدگاه فخر رازی و ابن شرفشاه

طرح دیدگاه‌ها

نخستین آیه‌ای که فخر رازی در موضوع عصمت پیامبر اکرم (ص) مطرح می‌کند، آیه ۷ سوره ضحی – «وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى» – است و به شبهه ضلالت حضرت در چهار وجه پاسخ می‌دهد. او اصل ماده «ضلالت» را به معنای «ذهاب» و «انصراف» می‌داند. چهار وجهی که فخر رازی در معنای «ضلالت» در این آیه مطرح کرده عبارت‌اند از:

- (۱) بر اساس آیه «مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ» (شوری: ۵۲) به معنای عدم رسالت است که خداوند تو را به آن هدایت نمود و به مقام رسالت انتخاب نمود.
- (۲) ضلالت از معیشت و طریق کسب ثروت.
- (۳) ضلالت و گم شدن در زمان کودکی و در برخی از بیابان‌ها.
- (۴) ضالّ به معنای اسم مفعول «مضلول عنه»، یعنی در میان امت قدر و جایگاه تو ناشناخته بود که پس از نبوت، خداوند تو را به امت معرفی نمود (فخر رازی، ۱۹۸۶م «ب»، ص ۱۳۷).

ابن شرفشاه حسینی، در پایان فصل دوم کتاب، به شش شبهه درباره عصمت حضرت محمد (ص) اشاره کرده است. نخست، به شبهه اهل حدیث مبنی بر کفر پیامبر قبل از بعثت، بر اساس آیه «وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى» (ضحی: ۷) در پنج وجه پاسخ داده است:

- (۱) معنای ضلالت در پرتو آیات دیگر (شوری: ۵۲؛ یوسف: ۳؛ بقره: ۲۸۲) به معنای عدم علم و نداشتن اختصاصات نبوت و شریعت است که تمام آن‌ها پس از بعثت حاصل شد.
- (۲) براساس حدیث نبوی «نصرت بالرعب و جعل رزقي في ظل رمحي يعني الجهاد» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۶۶) به معنای تحیر نسبت به طریق کسب روزی و معاش است.

- (۳) اشاره به گم شدن در بیابان‌های مکه و پیدا شدن حضرت توسط دشمنش، ابوجهل، و برگرداندن او به عبدالمطلب دارد.

(۴) بر اساس گزاره‌ای تاریخی، حضرت به همراه عمویش ابوطالب از قافله میسره، غلام خدیجه، خارج شد که ابلیس قصد گمراهی کاروان آنان را داشت و توسط جبرئیل نجات یافتند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۶۶).

(۵) به معنای گم شدن حضرت بین راه مکه و مدینه در زمان هجرت است و خداوند او را از دشمنانش نجات داد. اگر اشکال شود که این آیه مکی است و قبل از هجرت به مدینه نازل شده، پاسخ خواهیم داد که این خبر دادن از اتفاقی محقق الوقوع در آینده است که آینده در حکم زمان گذشته است و به معنای «سیجدک» خواهد بود که مشابه آن، درباره آیاتی که خبر از قیامت می‌دهند (واقعه: ۱؛ اعراف: ۴۴) فراوان است (صفری، ۱۳۹۹، صص ۸۲-۸۳).

بررسی و ارزیابی دیدگاه‌ها

ماده «ض ل ل» در دو معنای مادی و معنوی استعمال شده است. کاربرد معنای مادی ضلالت در عبارت «ماءٌ ضَلَّ» درباره آبی است که زیر صخره از نور آفتاب پنهان باشد (فراهدی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۱۰). در حدیث «الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ» ماده «ضلالت» معنای معنوی دارد که مؤمن آن گم‌شده را می‌جوید (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۴۲۲). در برخی گزارش‌ها – که از این ماده برای ضلالت مادی استفاده شده – آمده که آن حضرت در طفولیت در بیابان‌های مکه گم شدند و توسط ابوجهل پیدا شدند (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۴۰۹). بررسی ماده «ضلل» در قرآن کریم نشان می‌دهد که استعمال این واژه در قرآن کریم توسعه معنایی یافته، به گونه‌ای که هسته مرکزی معنای «ضلالت»، در بافت‌های مختلف آیات، معنا و مصادیق مختلفی یافته که بر اساس سیاق و تفسیر آیات تحلیل می‌شود (مسابوق و غلامی، ۱۳۹۶، ص ۲۷). در تفسیر معنای این ماده در آیه ۷ سوره ضحی، علاوه بر معنای لغوی، باید به سیاق و فضای نزول آیه در این سوره نیز عنایت داشت. اصل ماده ضلال به معنای «غیوبت» است و اگر در مقابل مشتقات هدایت استعمال شود، «هدایت یافتن» معنای مادی یا معنوی خواهد داشت. بنابراین، می‌توان «اضلال» را فقدان هدایت مادی یا معنوی معنا نمود (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۷، صص ۳۷-۳۸). مفسران درباره معنای «ضال» در آیه ۷ سوره ضحی احتمالات متعددی را بیان کرده‌اند که برخی از آن‌ها موهم عدم عصمت

پیامبر اکرم (ص) است و برخی به وجهی دیگر تفسیر نموده‌اند. در ذیل به چند وجه آن اشاره می‌شود:

- کفر و شرک (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۱، ص ۱۹۷)؛
- گم شدن در بیابان مکه (کاشانی، ۱۳۴۴، ج ۱۰، ص ۲۷۴)؛
- حیرت و ملالت (دروزه، ۱۴۲۱ ق، ج ۱، ص ۵۵۷؛ حجازی، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۸۷۳)؛
- گمراهی و اضلال نفس (شعراوی، ۱۹۹۱ م، ج ۳، ص ۱۵۳۵)؛
- جهل به شریعت و احکام دین (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۵، ص ۲۶۳؛ نهاوندی، ۱۳۸۶، ج ۶، ص ۵۱۵)؛
- جاهل و بی‌سواد (ایجی، ۱۴۲۴ ق، ص ۵۰۴)؛
- نسیان (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۰، ص ۶۹)؛
- ناشناخته در میان قوم (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۱۷۳).

خاستگاه کفر دانستن معنای ضلال و مترادف دانستن آن با شرک، که فخر رازی و سایر اشاعره بنا بر امکان عقلی به آن گرایش یافتند، در اندیشه فرقه فضیلیه از خوارج یافت می‌شود. آنان تمام گناهان را بر پیامبران – چه قبل از نبوت و چه بعد از آن – جایز دانسته و ارتکاب مطلق گناه، اعم از صغیره و کبیره، را مساوی کفر و شرک دانسته‌اند (ملطی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۷۹). هرچند فخر رازی نوزده وجه در تفسیر این واژه ذکر می‌کند که اغلب آنها در تعارض با عصمت نیست، اما درباره دیدگاه اکثر اشاعره تصریح می‌کند که تنها دلیلی که مانع اعتقاد به عدم عصمت قبل از بعثت است، دلیل قرآنی است. وگرنه، بنا بر دلایل عقلی کلام اشعری، زمان مندی عصمت باورپذیر است: «وَعِنْدَ أَصْحَابِنَا هَذَا غَيْرُ مُمْتَنِعٍ عَقْلًا، لِأَنَّهُ جَائِزٌ فِي الْعُقُولِ أَنْ يَكُونَ الشَّخْصُ كَافِرًا فَيَرُزِقَهُ اللَّهُ الْإِيمَانَ وَيُكْرِمَهُ بِالنُّبُوَّةِ، إِلَّا أَنَّ الدَّلِيلَ السَّمْعِيَّ قَامَ عَلَى أَنَّ هَذَا الْجَائِزَ لَمْ يَقَعْ وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى: مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى (نجم: ۲) ثُمَّ ذَكَّرُوا فِي تَفْسِيرِ هَذِهِ الْآيَةِ وَجُوهًا كَثِيرَةً» (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۱، ص ۱۹۷). البته، کفر قبل از بعثت در آیات دیگری هم مورد استناد واقع شده است. بر اساس آیه «مَا كُنْتُ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ» (شوری: ۵۲)، کفر – در برابر ایمان ذکر

شده در این آیه - به معنای کفر به وحدانیت خداوند (شرک) است، درحالی که ممکن است متعلق ایمان و کفر در قرآن کریم بین ایمان به خداوند، ایمان به نبوت پیامبر، ایمان به روز قیامت و... متفاوت باشد. ایمان ذکرشده در این آیه نیز به قرینه کلمه پیشین، یعنی «الکتاب»، ایمان به وحی و شریعت خاتم قبل از بعثت است. این موضوع منافاتی با عصمت قبل از بعثت منافاتی ندارد؛ زیرا، قبل از بعثت، اصلاً وحی و کتابی نازل نشده بود که نسبت به آن ایمان وجود داشته باشد. بنابراین، فخر رازی و ابن شرف‌شاه در تفسیر این آیه با یکدیگر هم‌نظرند، اما مستند فخر رازی صرفاً دلیل نقلی است و بنا بر سوگیری اشعری گرایانه، کافر بودن پیامبر را جایز می‌داند.

تحلیل رویکرد فخر رازی درباره زمان‌مندی نظریه عصمت

هرچند فخر رازی اصل عصمت پیامبر اکرم (ص) بعد از بعثت را لازم و ضروری می‌داند، اما او عصمت ایشان قبل از بعثت را ضروری نمی‌داند. همچنین، درباره عصمت پس از بعثت نیز معتقد است که وقوع گناه صغیره، سهو، نسیان و حتی گناه کبیره سهوی از پیامبر، به حکم عقل، ممکن و جایز است. بنابراین، رویکرد فخر رازی در نظریه عصمت، رویکرد تشکیک‌پذیری است (پارسا و پریمی، ۱۳۹۴، ص ۴۸). هرچند پیشینه اندیشه تشکیک‌پذیری عصمت منحصر به فخر رازی نیست و پیشینیان اشعری او نیز بر این باور بودند. بن‌مایه نظری دیدگاه آنان را می‌توان در اقوال تفسیری تابعین و نقل‌گرایی اهل حدیث دانست. در نمودار زیر، فراوانی عباراتی که نشان از اندیشه تشکیک‌پذیری عصمت از دیدگاه فخر رازی، بر اساس کتاب عصمة الانبیاء، دارد، ذکر خواهد شد.

نمودار ۱: فراوانی گزاره‌های دال بر تشکیک‌پذیری عصمت در عصمة الانبیاء

نظریه عصمت پیامبران از دیدگاه فخر رازی از دلایل عقلی و نقلی برخوردار است. اما با توجه به روش تفسیری فخر رازی، که همواره می‌کوشد تا وجوه معنایی و تأویلات متعدد آیات را بیان کند، عموماً ادله نقلی و وحیانی او شمولی گسترده‌تر از مدعای او دارد. این نکته در ارائه تفسیر واژگان سه گانه «ذنب»، «ضلال»، و «وزر» نیز مشهود است. همچنین در نظریه عصمت، ادله قرآنی‌ای که او برای عصمت مطلق پیامبران پس از بعثت استفاده می‌کند گستره شمولیت آن عصمت قبل از بعثت را نیز شامل شود. اما فخر رازی عصمت قبل از بعثت را واجب نمی‌داند. او پس از مقدمه کتاب عصمة الأنبياء، پانزده دلیل قرآنی درباره ضرورت عصمت پیامبران ذکر می‌کند که در تمام آنها این اشکال وارد است. از جمله دلالت آیه «وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ» (ص: ۴۷) را عصمت مطلق پیامبران پس از بعثت می‌داند (فخر رازی، ۱۹۸۶ م «ب»، صص ۴۳-۴۴)، در حالی که اطلاق واژگان «الْمُصْطَفَيْنِ» و «الْأَخْيَارِ» عصمت قبل از بعثت را هم شامل می‌شود. او از معنای «امام» در آیه «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (بقره: ۱۲۴) وجوب اقتدا به حضرت ابراهیم (ع) را استنباط کرده که اگر او گنهکار باشد، وجوب اقتدا به شخص گنهکار - اعم از سهوی و عمدی و صغیره و کبیره - قبیح است. همچنین، چون اقدام به گناه مساوی با ظلم به نفس است و عهد امامت - که به پنداشت فخر رازی، مرحله‌ای فروتر از عهد نبوت است - به فرد گنهکار ظالم به نفس نمی‌رسد، به طریق اولی عهد نبوت هم به چنین انسانی نخواهد رسید (فخر رازی، ۱۹۸۶ م «ب»، ص ۴۷). بنابراین، می‌توان از منظومه دلایل قرآنی‌ای که برای عصمت پس از بعثت ارائه می‌دهد عصمت مطلق و تشکیک‌ناپذیر را استنباط نمود. هرچند خود فخر رازی چنین تفسیری را ارائه نداده، اما باورمندان به اندیشه تنزیه مطلق پیامبران به این دلایل اشاره کرده‌اند.

از سویی دیگر، معنای گناه برای الفاظ ذکر شده - که در یافته‌های پژوهش به دست آمد - با روش معناشناختی فخر رازی در تعارض است، زیرا یکی از قواعد پرکاربرد معناشناختی واژگان که فخر رازی (۱۴۲۰ ق)، در تفسیر مفاتیح الغیب و همچنین سایر مصنفات خویش، بسیار از آن استفاده کرده، قاعده «اعتبار گستردگی الفاظ» است: «العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب» (ج ۳، صص ۴۹۶، ۵۰۳، ۵۶۹، ۵۷۶: ج ۴، ص ۱۳۹: ج ۵، صص ۲۰۶، ۲۴۵: ۱۹۸۶ م «الف»)،

ج ۲، صص ۲۱۳، ۲۲۱، ۲۸۵). بر اساس این قاعده، اگر کاربرد واژه‌ای در غیر معنای ارتکازی ثابت شود، می‌توان از آن استفاده کرد. فخر رازی به‌رغم استعمال پرشمار این قاعده در کتاب تفسیرش، در تفسیر آیات عصمت پیامبر اکرم (ص) از این قاعده استفاده نکرده و به معانی گناه‌انگارانه برای واژگان مورد بحث در آیات قائل شده است.

مهم‌ترین دلیل عقلی‌ای که قوام‌بخش رویکرد فخر رازی در نظریه عصمت است آموزه جبر و الزامات آن، از جمله مخلوق بودن افعال انسان، است. به باور او، عصمت با اختیار انسان محقق نمی‌شود و تماماً لطفی است که از جانب خداوند به پیامبر صورت می‌گیرد. فخر رازی (۱۴۲۰ ق) می‌نویسد: «الْمَعْصُومُ مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَأَنَّ الْإِنْسَانَ لَا يُمَكِّنُهُ أَنْ يَحْتَرِرَ بِنَفْسِهِ عَنْ مَوَاقِعِ الضَّلَالَةِ» (ترجمه: معصوم کسی است که خداوند او را حفظ کرده و برای انسان ممکن نیست که خود را از مواضع گمراهی نگه دارد؛ ج ۲۱، ص ۳۷۰؛ ترجمه نویسندگان این مقاله). از سویی دیگر، فخر رازی افعال بندگان را آفریده خداوند می‌داند: «إِنَّ فِعْلَ الْعَبْدِ لَا يَحْصُلُ إِلَّا بِتَخْلِيْقِ اللَّهِ وَ قَضَائِهِ» (ترجمه: فعل عبد حاصل نمی‌شود مگر با آفرینش و قضای الهی؛ ج ۱۴، ص ۳۴۰؛ ترجمه نویسندگان این مقاله). بنابراین، آفرینش افعال همسو با عصمت، پس از بعثت، ممکن خواهد بود و قبل از آن، متصور نیست. لطفی که فخر رازی در نظریه عصمت – برخلاف امامیه و معتزله – معتقد است به معنای خلق افعال توسط خداست و این مطلب در امتداد نظریه کسب اشاعره است که برای عبد، قدرت و اثری در ایجاد فعل، قائل نیستند و قدرت و مقدور را دو فعل خداوند می‌دانند و اقتران این دو را کسب می‌گویند (فخر رازی، ج ۸، ص ۳۴۷؛ ج ۱۸، ص ۴۵۲؛ ج ۲۶، ص ۳۵۰).

علاوه بر روش فخر رازی در مواجهه با دلایل نقلی عصمت، که شمولی گسترده‌تر از مدعای او دارد و شامل رویکرد تنزیه مطلق پیامبران نیز می‌گردد، تزلزل و عدم جزمیت دلایل عقلی فخر رازی در موضوع عصمت آنجا نمایان می‌شود که او کفر و فسق پیامبران قبل از بعثت را هم جایز نمی‌داند، زیرا اگر پیامبران قبل از بعثت کافر یا فاسق بودند، واجب بود که شهادت آنان پذیرفته نشود (فخر رازی، ۱۹۸۶ م «ب»، ص ۴۱). یعنی فخر رازی هم حصه‌ای از عصمت را برای پیامبران قبل از بعثت واجب می‌داند (وجوب عدم کفر و فسق پیامبران قبل از بعثت) و هم عصمت

پیامبران قبل از بعثت را واجب نمی‌داند: «العصمة إنما تجب في زمان النبوة فأما قبلها فهي غير واجبة و هو قول أكثر أصحابنا» (ترجمه: عصمت تنها در زمان نبوت واجب است و قبل از آن واجب نیست و این سخن بیشترین اصحاب ما [اشاعره] است؛ فخر رازی، ۱۹۸۶ م «ب»، ص ۴۰؛ ترجمه نویسندگان این مقاله).

آنچه از روش تفسیری فخر رازی در این موضوع بررسی شد تأویلات غیرضابطه‌مند او بود که متأثر از سوگیری‌های اشعری‌گرایانه و متکی بر اخبار سست‌بنیان و خدشه‌پذیر یادشده است و نسبتی با معانی واژگان آیاتی که در تفسیر ذکر می‌کند ندارند.

تحلیل رویکرد ابن شرف‌شاه درباره زمان‌مندی نظریه عصمت

ابن شرف‌شاه حسینی عصمت پیامبران، به‌خصوص پیامبر اکرم (ص)، را تشکیک‌ناپذیر، مطلق و حداکثری معرفی کرده است، بدین معنا که پیامبران از ابتدای ولادت تا پایان عمر و در همه عرصه‌های زندگی – اعم از امور مربوط به دین و امور مربوط به دنیا – معصوم‌اند و دچار هیچ‌گونه سهو، اشتباه و نسیانی نخواهند شد. وی انگاره تنافی عصمت پیامبران با قرآن کریم را از اساس مردود می‌داند و هدف وی از نگارش کتاب یادشده پاسخ‌گویی به شبهات قرآنی در موضوع عصمت پیامبران است. با توجه به هدف مؤلف، این کتاب را می‌توان به‌مثابه تفسیر موضوعی کاملی دانست. هرچند که اصالت این اندیشه مربوط به این کتاب نیست و پیوسته در میان امامیه به اجماع پذیرفته شده بوده است و آن را از ضروریات مذهب دانسته‌اند و امامان معصوم (ع) پرچمدار اندیشه تنزیه حداکثری پیامبران بوده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۱، ص ۹۰)، اما گزاره‌های ذکرشده در این کتاب، که حاوی استدلال‌های نوین تفسیری است، گامی در جهت توسعه دلایل این آموزه و همسو با اجماع امامیه است. در نمودار زیر، به فراوانی گزاره‌های دال بر تشکیک‌ناپذیری عصمت در الرسالة السلطانية الأحمدية فی اثبات العصمة النبوية المحمدية اشاره شده است.

نمودار ۲: فراوانی گزاره‌های دال بر تشکیک‌ناپذیری عصمت در الرسالة السلطانية
الأحمدية فی اثبات العصمة النبوية المحمدية

این اندیشه، در نظر مؤلف، منظومه‌ای دارای صدر و ساقه است و در دو مقام ثبوت و اثبات آن را مطرح می‌کند، به نحوی که ساقه (اثبات)، به‌رغم گوناگونی و تکرار گزاره‌ها، تابع اصل (ثبوت) است. ابن شرف‌شاه حسینی کوشیده تا از روش تفسیر قرآن به قرآن استفاده کند و آیات متشابه را در پرتو سایر آیات غیرمتشابه معنا کند. مؤلف خاستگاه اختلاف نظر در تشکیک‌ناپذیری عصمت را اخبار خدشه‌پذیری می‌داند که در تفسیر آیات مربوط به عصمت پیامبران به آن‌ها استناد شده است. از این رو، در مواجهه با آن یا موظف به رد آن هستیم و یا باید به وجهی آن را تأویل نماییم که عصمت پیامبران آسیب نبیند. او با بیان این که نسبت گناه به راویان اولی است تا اینکه به پیامبری نسبت گناه داده شود، این دسته از اخبار را از سنخ اخبار آحادی دانسته که نپذیرفتن آن واجب است (صفری، ۱۳۹۹، ص ۶۲).

نتیجه‌گیری

رویکرد متفاوت فخر رازی و ابن شرف‌شاه در نظریه زمان‌مندی عصمت موجب ارائه دو تفسیر متفاوت از واژگان موهم عدم عصمت پیامبر اکرم (ص) قبل از بعثت شده است. آنچه از گستره شمولیت معانی واژگان «ذنب»، «وزر»، و «ضلال»؛ قرائن درون‌متنی، همچون سیاق آیات؛ و برون‌متنی، همچون گزاره‌های تاریخی، نمایان است منعی برای ارائه تفسیری که با عصمت

تشکیک‌ناپذیر در تعارض نباشد، وجود ندارد. زیرا مفسران تفسیری از واژگان این آیات – همچون ترک اولی، گناه امت، اخبار از رخدادی تاریخی و... – ارائه کرده‌اند که با عصمت پیامبر اکرم (ص) قبل از بعثت در تعارض نیست.

جدول ۱ وجوه معانی واژگان موهم عدم عصمت پیامبر اکرم (ص) قبل از بعثت در قرآن کریم

واژگان	فخر رازی	ابن شرف‌شاه
وجوه معانی «ذنب» در آیه ۲ سوره فتح	گناهان امت	گناهان امت
	ترک اولی	گناه دشمنان در حق ایشان که جلوگیری از ورود ایشان به مکه بود
	گناهان امت به‌خاطر تو و به برکت تو بخشیده می‌شود به فرض گناه توبه خواهد کرد	لازمه مغفرت رضایت خداوند و ورود به بهشت است و اصلاً گناهی نیست
وجوه معانی «وزر» در آیه ۲ سوره شرح	گناهان قبل از بعثت	سنگینی غم‌ها به‌دلیل مستضعف و مقهور بودن اصحابشان و غلبه شرک در میان قوم
	گناهان صغیره و ترک اولی	
	سنگینی اندوه حضرت و اصحاب ایشان در برابر اصرار بر گناه مشرکان	
وجوه معانی «ضلال» در آیه ۷ سوره ضحی	به معنای انصراف و عدم رسالت	نداشتن اختصاصات نبوت و شریعت قبل از بعثت
	تخیر نسبت به کسب روزی و معاش	تخیر نسبت به کسب روزی و معاش
	گم شدن در برخی از بیابان‌ها در کودکی	گم شدن در بیابان‌های مکه و پیدا شدن توسط ابوجهل
	به معنای اسم مفعول، یعنی ناشناخته بودن	ماجرای قافله میسره، غلام خدیجه
	قدر و جایگاه پیامبر در میان امت	گم شدن حضرت بین راه مکه و مدینه در زمان هجرت

آنچه از جمع‌بندی دیدگاه دو مفسر به دست آمد نشان داد که فخر رازی به روا بودن صدور گناه از پیامبر قبل از بعثت قائل شده و معانی ترک اولی و گناه صغیره قبل از بعثت را در آیات ۲

فتح و ۲ شرح جائز دانسته است، اما معنای «ضالّ» در آیه ۷ ضحی را گناه، کفر یا معانی مشابه آن نمی‌داند.

روش معناشناختی واژگان قرآن و وجوه معنایی واژگان ذکر شده نزد فخر رازی و ابن شرف‌شاه از یکدیگر متمایز نیست، بلکه بسیار مشابه است. اما، در نهایت، دو تفسیر متفاوت و متعارض از گستره عصمت ارائه می‌دهند. یافته‌های پژوهش نشان داد که نمی‌توان دلیل این اختلاف را در روش معناشناسی واژگان آیات دانست، زیرا فخر رازی و ابن شرف‌شاه در اغلب وجوه معنایی واژگان مورد تحقیق با یکدیگر هم‌نظرند، بلکه وامداری و تأثیرپذیری کلامی از اسلاف اشعری مهم‌ترین خاستگاه زمان‌مندی عصمت پیامبر اکرم (ص) نزد فخر رازی است و خاستگاه نظریه او ناشی از روش ادبی او در تفسیر قرآن نیست.

درباره آیات قائلین به این نظریه میان دوگانه ردّ یا قبول دلالت واژگان موهم زمان‌مندی عصمت پیامبر اکرم (ص) تردید دارند. دال مرکزی اندیشه زمان‌مندی عصمت پیامبر اکرم (ص) نزد فخر رازی مبانی کلامی و اخبار خدشه‌پذیرند که بر اساس نظریه ابن شرف‌شاه یا باید آن را مردود دانست یا بر وجه دیگر تأویل نمود. ازجمله مبانی کلام اشعری، می‌توان به جبرانکاری عصمت و مخلوق بودن افعال معصومانه پس از بعثت اشاره نمود. از همین روست که فخر رازی در معناشناسی واژگان مورد بحث ناگزیر شده تا راه تأویل را طی کند و بر خلاف مبانی روشی و ادبی مورد پذیرش اتخاذ موضع نماید.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی را گزارش نکرده‌اند.

کتابنامه

قرآن کریم.

آلوسی، محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دار الکتب العلمیه. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم (ابن ابی حاتم). مکتبه نزار مصطفی الباز.

ابن‌درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸ م). جمهره اللغة، دار العلم للملایین. ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ ق). تهذیب اللغة. دار احیاء التراث العربی. ایجی، عضدالدین. (۱۳۲۵ ق). شرح المواقف. الشریف الرضی. ایجی، محمد. (۱۴۲۴ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار الکتب العلمیه. بحرانی، سید هاشم. (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. مؤسسة البعثة. پارسا، علیرضا؛ و پریمی، علی. (۱۳۹۴). گستره عصمت انبیا از دیدگاه فخر رازی. پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، ۱۳(۲)، ۵۲-۲۷. <https://doi.org/10.30497/prt.2016.1764>

تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ ق). تفسیر التستری. دار الکتب العلمیه. تهرانی، محمد محسن. (۱۴۳۰ ق). طبقات اعلام الشیعة. دار احیاء التراث العربی. حجازی، محمد محمود. (۱۴۱۳ ق). التفسیر الواضح. دارالجیل. دروزه، محمد عزه. (۱۴۲۱ ق). التفسیر الحديث: ترتیب السور حسب النزول. دار الغرب الإسلامی. رفقاری، قدسیه. (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی عصمت انبیاء قبل از بعثت از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی و فخر رازی. مطالعات تفسیر تطبیقی، ۵(۲)، ۹۴-۱۱۲.

زبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ ق). تاج العروس من جواهر القاموس. دار الفکر. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۴۰۴ ق). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره).

شعراوی، محمد متولی. (۱۹۹۱ م). تفسیر الشعراوی. اخبار الیوم. اداره الکتب و المکتبات. شیبانی، اسحاق بن مرار. (۱۹۷۵ م). کتاب الجیم. الهیئه العامه لشئون المطابع الامیریة. صاحب ابن‌عباد، اسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ ق). المحيط فی اللغة. عالم الکتب. صفری، محمد هادی. (۱۳۹۹). تصحیح و تحقیق «الرسالة السلطانية الأحمديّة فی اثبات العصمة النبویة المحمدیة» تألیف سید عبدالله بن شرفشاه حسینی. [پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده]. دانشگاه ادیان و مذاهب.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). دار المعرفة.
- طریحی، فخر الدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. مرتضوی.
- طنطاوی، محمد سید. (۱۹۹۷ م). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. نهضة مصر.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۰ ق). الفروق فی اللغة. دارالافتاء الجدیدة.
- علم الهدی، علی بن حسین. (۱۲۵۰ ق). تنزیه الانبیاء. الشریف الرضی.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار احیاء التراث العربی.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۹۸۶ م «الف»). الأربعین فی أصول الدین. مکتبة الکلیات الأزهریة.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۹۸۶ م «ب»). عصمة الانبیاء. مکتبة الکلیات الأزهریة.
- فراء، یحیی بن زید. (۱۹۸۰ م). معانی القرآن (فراء). الهيئة المصریة العامة للکتاب.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). العین. هجرت.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۵). تفسیر احسن الحدیث. بنیاد بعثت.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی. دار الکتاب.
- کاشانی، فتح الله بن شکرالله. (۱۳۴۴). منهج الصادقین فی إلزام المخالفین. اسلامیه.
- کریمی، مصطفی؛ و رضایی، فاطمه. (۱۳۹۷). اثبات عصمت قبل از بعثت نبی اکرم (ص) در قرآن کریم با تطبیق دیدگاه شیعه. رهیافت فرهنگ دینی، ۱(۳)، ۳۳-۵۵.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. مؤسسة الوفاء.
- مسبوق، سید مهدی؛ و غلامی یلقون آقاج، علی حسین. (۱۳۹۶). تحلیل معنی شناختی واژه «ضلال و اوصاف آن» در قرآن. پژوهش‌های زبانشناختی قرآن، ۶(۲)، ۲۳-۴۴. <https://doi.org/10.22108/nrgs.2017.85682>
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ ق). تفسیر الکاشف. دارالکتاب الإسلامی.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق «الف»). أوائل المقالات فی المذاهب والمختارات. المؤتمر العالمی لألفية الشیخ المفید.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق «ب»). النکت الاعتقادیة و رسائل اخرى. المؤتمر العالمی لألفية الشیخ المفید.
- ملطی شافعی، أبو الحسین. (۱۴۱۳ ق). التنبیہ و الرد علی اهل الاهواء و البدع. المکتبة الازهریة للتراث.

نهاوندی، محمد. (۱۳۸۶). *نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن*. موسسه البعثة، مرکز الطباعة و النشر.
 نیکلسون، رینالد. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات عرب قبل از اسلام*. رایزن.

References

- Holy Qoran*.
- Alam al-Huda, A. (1834). *Tanzih al-anbiya*. Al-Sharif al-Radi.
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Askari, H. (1980). *Al-Furuq al-lughah*. Dar al-Afaq al-Jadidah. [In Arabic].
- Ayji, A. D. (1907). *Sharh al-mawaqif*. Al-Sharif al-Radi. [In Arabic].
- Ayji, M. (2003). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Azhari, M. (2000). *Tahzib al-lughah*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Bahrani, H. (1994). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Bethat. [In Arabic].
- Duruze, M. I. (2000). *Al-Tafsir al-hadith: tartib al-suwar hasab an-nuzul*. Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1986a). *Al-Arba'een fi usul al-din*. Maktabat al-Kulliyat al-Azhariyyah. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1986b). *Ismat al-Anbiya*. Al-Azhariya College. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Al-Tafsir al-kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Torath al-Arabi. [In Arabic].
- Farahidi, K. (1989). *Al-Ayn*. Hijrat. [In Arabic].
- Farra, Y. (1980). *Ma'ani al-Qur'an (Farra)*. Al-Haeiat al-Misriyyah al-Aammah li-l Ketab. [In Arabic].
- Hejazi, M. M. (1992). *Al-Tafsir al-wadih*. Dar al-Jil. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatam, A. R. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'azim (Ibn Abi Hatam)*. Maktabat Nezar Mustafa al-Baz. [In Arabic].
- Ibn Darid, M. (1988). *Jamharatul lughah*. Dar al-ilm li-l Malayeen. [In Arabic].
- Karimi, M., & Rezaye, F. (2018). Proof of infallibility before the Prophet (pbuh) in the Qur'al-karim by matching Shi'a's view. *Religious Culture Approach*, 1(3), 33-55. [In Persian].
- Kashani, F. (1965). *Minhaj al-Sadiqayn fi ilzam al-mukhalifin*. Islamiyyah. [In Arabic].
- Malty Shafeie, A. H. (1992). *Nafahat al-Rahman fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Bethah, Markaz al-Taba-ah wa al-Nashr. [In Arabic].
- Masboogh, M., & Gholami Yalghon Aghaj, A. H. (2018). The semantic analysis of the word zalaal (obliquity) along with its descriptions in the Holy Quran. *Linguistic Research in the Holy Quran*, 6(12), 23-44. doi: <https://sid.ir/paper/264029/en>. [In Persian].
- Mogniyah, M. J. (2003). *Tafsir al-Kashif*. Dar al-Kutub al-Islami. [In Arabic].
- Mufid, M. (1992a). *Awa'il al-maqalat fi al-mazaheb wa-l mukhtarat*. Al-Mutamar al-Aalami li-Ulfiyat al-Shaykh al-Mufid. [I Arabic].
- Mufid, M. (1992b). *Al-Nakt al-i' tiqadiyyah wa rasa'il ukhra*. Al-Mutamar al-Aalami li-Ulfiyat al-Shaykh al-Mufid. [I Arabic].
- Mustafavi, H. (1990). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-Karim*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].

- Nicholson, R. (1990). *A literary history of the Arabs*. (K. Keyvani, Trans.). Raizan. [In Persian].
- Parsa, A. R., & Parimi, A. (2016). Fakhr al-Din al-Razi on the extent of prophets' innocence. *Philosophy of Religion Research*, 13(2), 27-52. doi: 10.30497/pr.2016.1764. [In Persian].
- Qarashi Benabi, A. A. (1996). *Tafsir ahsan al-hadith*. Bunyad-i Bethat. [In Persian].
- Qummi, A. (1984). *Tafsir al-Qummi*. Dar al-Ketab. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Raftari, Q. (2021). A comparative study of the infallibility of the prophets before prophecy from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli and Fakhr Razi. *Comparative Studies of Quran*, 5(2), 94-112. [In Persian].
- Safari, M. H. (2019). Proofreading and researching "al-Risalat al-sultaniyyah al-Ahmadiyyah fi ithbaat al-'ismat al-nabawiyyah al-Muhammadiyah" authored by Seyyed Abdullah bin Sharaf Shah al-Hosseini. (M. H. Nadeem, Supervisor). University of Religions and Denominations, Faculty of Shia Studies. (Unpublished Master's thesis). [In Persian].
- Sahib, I. (1993). *Al-Muhit fi-l lughah*. Aalam al-Kutub. [In Arabic].
- Sharawi, M. M. (1991). *Tafsir al-Sha'rawi*. Akhbar al-Yawm, Idarat al-Kutub wa-l Maktabat. [In Arabic].
- Shaybani, I. (1975). *Kitab al-Jim*. Al-Haeiat al-Ammah li-Shuoon al-Mutaba al-Amriyyah. [In Arabic].
- Suyuti, A. R. (1984). *Al-Durr al-manthour fi tafsir bi-l ma'thour*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* (Tafsir al-Tabari). Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuaat. [In Arabic].
- Tantawi, M. S. (1997). *Al-Tafsir al-wasit li-l Qur'an al-karim*. Nehdat Misr. [In Arabic].
- Tehrani, M. M. (2009). *Tabaqat a'laam al-Shi'a*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Turayhi, F. D. (1996). *Majma' al-bahrain*. Mortazavi. [In Arabic].
- Tusi, M. (1988). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tustari, S. (2002). *Tafsir al-Tustari*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Zubaydi, M. (1993). *Taj al-'arus, min jawahir al-Qamoos*. Dar al-Fekr. [In Arabic].